

УДК 81'225.4

МОЖЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ У ПЕРЕКЛАДІ

Андрейко Л.В. (м. Суми)

В статті розглядаються шляхи відтворення інтертекстуальності у перекладі. В короткому теоретичному огляді аналізуються дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, що присвячені цій проблемі. Більш детально розглядаються методи очуження та одомашнювання. Визначаються переваги та недоліки кожного з методів.

The article looks at the ways of rendering intertextuality in translation. A short theoretical background of this problem is given based on researches of domestic and foreign scientists. A closer look is given to reader-oriented and text-oriented approaches. Advantages and disadvantages of each approach are discussed.

В статье рассматриваются способы передачи интертекстуальности при переводе. В коротком теоретическом обзоре анализируются исследования отечественных и зарубежных ученых, которые посвящены этой проблеме. Более подробно рассматриваются методы очуждения и одомашнивания. Определяются преимущества и недостатки каждого из методов.

Незважаючи на те, що явище інтертекстуальності в цілому багатосторонньо досліджене і досить детально висвітлене в численних працях (І. Арнольд, Р. Барт, М. Гаспаров, І. Дітковська, Д. Затонський, Н. Корабльова, Ю. Кристева, М. Липовецький, Ю. Лотман, Н. Маньковська, В. Рижкова, І. Старовойт, Н. Фатєєва та ін.), на сьогодні доводиться констатувати існування невеликої кількості досліджень, присвячених можливостям і способам відтворення інтертекстуальності у перекладі, хоча переклад, вже за своєю суттю, є полем реалізації інтертекстуальних зв'язків, точкою поєднання інтертекстуальних просторів вихідного та перекладного текстів. Слід, проте, зазначити появу численних досліджень культурологічного характеру, які окреслюють нову перспективу розгляду проблеми передачі інтертекстуальних елементів з позиції „переклад – культура-реципієнт”, а не „оригінальний текст – перекладний текст”.

Отже, метою цієї статті є проаналізувати основні шляхи відтворення інтертекстуальності у перекладі.

Найбільш докладно питання передачі інтертекстуальності у перекладі висвітлене в книзі П. Торопа „Тотальный перевод” (1995). Поряд з цитатою, алюзією та ремінісценцією П. Тороп виділяє такі типи інтекстів як центон, аплікація, пастиш, буриме, перифраза, стилізація, парафраза, антономазія, адаптація, іррадіація, бурлеск,

травестія, кеннінг. Для передачі цих інтекстів у перекладі вчений пропонує два шляхи, які, на його думку, ведуть до „адекватного перекладу” – перекодування та транспонування. Домінантою перекладу способом перекодування (який, у свою чергу, поділяється на переклад „точний”, „макростилістичний”, „цитатний” і „мікростилістичний”) є план вираження, доміантою ж перекладу способом транспонування (який поділяється на переклад „описовий”, „тематичний”, „вільний” та „експресивний”) є план змісту. Згідно з моделлю П. Торопа, цитата, ремінісценція, алюзія, інтертекстуальні одиниці, які вчений відносить до інтекстів, перекладаються так:

- цитата – шляхом точного перекладу (під яким П. Тороп розуміє інтерлінеарність, тобто відтворення всіх лексичних елементів поспіль);
- ремінісценція – шляхом мікростилістичного перекладу (під яким вчений розуміє передачу в зручній (чужій) формі лінгвостилістичних особливостей оригіналу);
- алюзія – шляхом вільного перекладу (під яким П. Тороп розуміє передачу загального змісту тексту у вільній формі) [6, 134-135].

Інше ґрунтовне дослідження, присвячене проблемі функціонування інтертекстуальних зв'язків у художньому перекладі, належить Г. Денисовій. Внаслідок отриманих спостережень, авторка підсумовує, що з теоретичної точки зору інтертекстуальні одиниці в процесі перекладу доцільно розглядати як реалії, які можуть перекладатися 1) засобами приймаючої лінгвокультури, тобто шляхом пошуку творчого еквівалента; 2) шляхом звернення до перекладацького канону, що склався в рамках культури-реципієнта; 3) за допомогою коментаря, що залишається при цьому „чужим” елементом для перекладного тексту; 4) „дослівно” і без коментаря, з втратою „інтертекстуальності” [2, 259-260].

Ще одну концепцію перекладу інтертекстуальності пропонує С. Холтуїс, який розрізняє такі види інтертекстуальних інтерпретацій:

- інтертекстуальність, що інтерпретується з перспективи авторських намірів та можливих знань (author-oriented intertextual interpretation);
- інтертекстуальність, що інтерпретується з перспективи можливих читацьких асоціацій (reader-oriented intertextual interpretation);
- інтертекстуальність, що інтерпретується з перспективи самого тексту та його властивостей (text-oriented intertextual interpretation) [9, 85].

Розгляньмо спершу інтертекстуальну інтерпретацію, що витікає з авторських намірів. Дотримання авторського принципу передбачає визначення тієї позиції, яку займає відносно джерел творець художнього твору. Як пише П.Тороп, „виявлення максимальної кількості джерел “чужого слова” в творчості письменника важливіше за все з точки зору вивчення історико-літературного фону, кола читання, смаку та світогляду письменника (переклад наш. – Л.А.)” [6, 138]. Чим більшу кількість джерел розпізнає перекладач в оригіналі, тим більше він відчуває його вписаність в інтертекст, у національну культуру. Слід зазначити, що дослідник має на увазі саме оптимальну кількість джерел, які відіграють найактивнішу (концептуальну) роль в смислосудуванні і які зорієнтовані на впізнавання читачем, оскільки встановити всі можливі зв'язки даного тексту з іншими текстами для перекладача практично є неможливим.

Два інші принципи інтертекстуального перекладу – *reader-oriented* та *text-oriented* – можна ототожнити з відомим „одомашненням” та „очуженням”. У результаті вибору перекладачем першого з названих принципів оригінал препарується таким чином, що всі „чужі” цінності та символи гинуть й оригінальний текст стає невидимим для читача. У другому випадку текст оригіналу зазнає мінімальних змін, отож читач навіть у перекладі бачить перед собою оригінал і сам мусить сягнути його смислів.

Принципи очуження та одомашнення частково відбилися в класифікації, запропонованій С. Баснетт та А. Лефевром. Дослідники окреслюють три моделі перекладу: модель Ієроніма, модель Горація і модель Шляйєрмахера.

Модель Ієроніма (за Святим Ієронімом (331-420 н.е.)) визнає за текстом, в даному випадку Біблією, священний статус і відстоює буквальний переклад шляхом механічного пошуку в словнику відповідника кожному слову оригіналу. Перекладаються лише прямі значення слів, оскільки Божественне слово є непорушним.

Модель Горація передбачає повне або часткове скорочення культурної дистанції між текстом, що перекладається, і культурною-реципієнтом. Перекладний твір сприймається читачами не як щось запозичене, а як частина власного національного минулого.

Модель Шляйєрмахера полягає у відтворенні духу мови оригіналу. Читач перекладу має отримати враження, яке б він отримав, читаючи твір в оригіналі з усіма незрозумілими й сумнівними місцями [7, 2-11].

Функціональний поділ перекладів за принципом очуження та одомашнення можна простежити і в інших концепціях окремих дослідників. Зокрема, Е. Паунд

розрізняє „інтерпретаційний переклад”, під яким розуміє майстерну копію оригінальних структур; такий переклад показує, „де заховано скарб”, тобто дає справжнє відчуття оригіналу; та „інший ґатунок”, коли перекладач створює щось своє на чужому ґрунті [див. 3, 20].

I. Левий розрізняє ілюзіоністичний та антиілюзіоністичний методи перекладу. Перший прагне зберегти ілюзію оригіналу (перекладач відтворює дійсність, спроектовану в оригіналі; суб’єктивне втручання перекладача заборонене); антиілюзіоністичний переклад передбачає своєрідний відкритий або підтекстовий коментар перекладача за допомогою актуальних та особистих алюзій на культуру-реципієнта [4, 47-48].

М. Гаспаров вживає більш „традиційні” терміни – „вільний переклад” і „буквальний” (точний) переклад, які корелюються з „одомашненням” та „очуженням”. Основоположним для дослідника постає питання – *хто* є адресатом перекладного твору. „Буквальний” переклад орієнтується на „спеціалістів”, тобто на вузьке коло читачів, що мають можливість познайомитися з вихідним текстом мовою оригіналу, і покликаний по можливості максимально точно відтворити формальні особливості мови вихідного тексту (наприклад, переклад В. Набоковим англійською мовою „Євгенія Онєгіна”). В такому випадку передача інтертекстуальних знаків пов’язана з науковим коментуванням їх функцій і актуальних зв’язків з джерелом. Що ж стосується перекладу, орієнтованого на „неспеціалістів”, то справжня теоретична проблема передачі інтертекстуальних одиниць полягає не у встановленні „ідентичності” двох текстів, а в правильному семіотичному аналізі вихідного тексту, спрямованому на створення нових інтертекстуальних зв’язків [1, 121-129].

Зупинимося детальніше на двох основних перекладацьких підходах – одомашненні та очуженні, та спробуємо розглянути їх з точки зору розв’язання питання відтворення інтертекстуальності в перекладі.

Метод одомашнення знайшов численних прихильників серед практиків і теоретиків перекладу, фактично будучи „канонізованим” після виходу в світ відомого трактату А. Тайтлера „Есе про принципи перекладу” (1972). Дослідник вбачав мету перекладу в створенні „природного” й „прозорого” перекладного тексту, що нівелює лінгвістичні та культурні розбіжності: „Я б описав гарний переклад як той, що настільки повно передає цінності оригіналу іншою мовою, що вони сприймаються й

відчуваються жителем країни, мовою якої перекладається твір, так само чітко і сильно, як і тим, хто розмовляє мовою оригіналу” (переклад наш. – Л.А.) [цит. за 10, 68].

Серед більш сучасних теорій, що пропагують метод одомашнення, слід згадати концепцію „динамічної еквівалентності” Ю. Найди, центральним поняттям якої є „реакція рецептора”. Провідною ідеєю Ю. Найди стало обґрунтування необхідності суттєвої культурної адаптації тексту при перекладі: перекладний текст не повинен містити чужих культурно-етнічних фактів або образів та асоціацій, що на цих фактах оснований. Суттєвим внеском у розвиток методу одомашнення були також теоретичні розробки радянського перекладознавства 60-70-х років, зокрема праці М. Рильського, І. Кашкіна, К. Чуковського, Г. Гачечіладзе та інших.

В історії українського перекладу О. Дзера, відстежуючи жанри художнього перекладу, виділяє дві традиції одомашнення: асоціативно-алюзивне та етнопоетичне й лінгвостилістичне [3, 30]. Ілюструючи ці типи одомашнення, дослідниця наводить цікаві приклади з історії українсько-англійських перекладів. Так, прикладом асоціативно-алюзивного одомашнення може служити переклад К. Килимковичем Байронових рядків „By the rivers of Babylon/ We sat down and wept” як „На вавилонських ми ріках / Сиділи й плакали *на долю*”. В асоціативному полі українського читача слово „доля” активізує цілий літературно-фольклорний пласт, пов’язаний з Шевченковим ототожненням долі з сестрою, Франковим – з матір’ю, численними фольклорними звертаннями до дівчини „доле моя!”. Прикладом етнопоетичного та лінгвостилістичного одомашнення, за спостереженнями О.Дзери, є Кулішевий переклад Байронового вірша “Adieu, adieu, my native shore” як „Прощання з рідною Вкраїною”, переклад М. Лукашем поезії Р. Бернса “My heart’s in the Highlands” як „Мое серце в верховині”, перетворення Ю. Федьковичем Шекспірової комедії „The Taming of the Shrew” на одноактний фарс з життя українського села „Як козам роги вправляють” [3, 30-33].

Мабуть, найвидатнішим представником методу одомашнення в історії українських перекладів можна вважати М. Лукаша, який нам особливо цікавий тим, що в його перекладацькому доробку знаходимо приклади перекладу власне інтертекстуальних вкраплень. Так, в епізоді „Аліси з країни чудес” Л. Керолла, де тема несправедливого суду втілена через алегоричний образ kota, що переслідує мишу, М. Лукаш помічає паралель з „Ведмежим судом” Є.Гребінки і замінює англійські юридичні терміни запозиченнями з відомої байки. Зокрема, Миша апелює до суду

присяжних як до символу давніх англійських свобод: „Such a trial, dear Sir, With no jury or judge, would be wasting our breath”, “I’ll be judge, I’ll be jury”. Перекладач передає слово „jury” згідно з давньою українською процесуальною традицією: „Що за суд безтолковий – / Ні судді, ні підсудка / Ми не знайдемо тут”; „Сам я буду, мишутко, / За суддю і підсудка...”, пор.: „Суддею був Ведмідь, Вовки були підсудки, / Давай вони його по-своєму судить” (Є. Гребінка) [див. 3, 34].

Зразки перекладу інтертекстуальних одиниць за допомогою прийому одомашнення наводить А. Попович, в яких чеський перекладач „Ревізора” Б.Матезиус частково замінює, частково випускає літературні ремінісценції з монологу Хлестакова, що стосуються імен та подій, обмежених місцевими та часовими рамками. Так, популярний роман того часу „Юрій Милославський” М. Загоскіна, який згадує Хлестаков у великому монолозі, в перекладі чеською мовою замінюється на „Робінзона Крузо” [5, 140].

Серед сучасних прихильників методу одомашнення – видатний італійський письменник і семіотик У. Еко. Однією з провідних тез своєї книги, присвяченої проблемам перекладу „Миша чи пацюк? Переклад як перемовини” (2003) є теза про „пристосування” вихідних текстів до семіотичного універсуму культури-реципієнта. Аналізуючи переклади власних творів, У. Еко пропонує замінювати функціональним еквівалентом культури-реципієнта добре відомі в рамках вихідної культури інтертекстуальні ланки. Більше того, як автор власних текстів, він схвалює будь-які вдалі спроби перекладача „прикрасити” їх інтертекстуальним відлунням навіть там, де в оригіналі воно відсутнє. Приміром, в епізоді роману „Маятник Фуко”, описуючи сон Адсона, У. Еко вживає цитати з середньовічного літературного пастишу “Соена Сургіані”, уривки з інших літературних джерел, алюзії на історичні, мистецькі, літературні події. Порівнюючи існуючі переклади свого роману різними мовами, автор особливо схвалює рішення німецького перекладача, який не тільки зберіг всі алюзії на середньовічну культуру й літературу, але й додав, керуючись власним літературним досвідом, приховані посилання на Т. Манна та Б. Брехта. Так само і при перекладі знайомої італійському читачу фрази Сандокана „Guardami, anch’io sono una Tigre!” („Подивись на мене, я також – Тигр!”), яка при перекладі французькою, німецькою та англійською мовами втрачається (“Regarde-moi, moi aussi je suis un Tigre”; “Auch ich bin ein Tiger”; “Look at me, me, too, I am a Tiger”), письменник в цьому випадку пропонує як

один з можливих варіантів перекладу французькою мовою цитату з роману А. Дюма „Граф Монте-Крісто” – “Regarde moi, je suis Edmond Dantès!” [8, 54].

Проте, У. Еко застерігає від дотримання жорстких критеріїв при перекладі інтертекстуальних одиниць і наголошує на окремому підході до кожного речення; перекладач має зважити „де зручніше опустити інтертекстуальну ланку заради того, щоб текст був зрозумілим читачу, а де, навпаки, необхідно ризикнути поверховим розумінням для того, щоб її підкреслити (переклад наш. – Л.А.)” [8, 121].

Приєм очуження можна трактувати з позицій гадамерівської герменевтики. Про це, зокрема, пише Г. Денисова: „Приєм очуження як мистецтво взаєморозуміння між людьми і суспільними групами, включаючи відношення теперішнього і майбутнього, що враховує своєрідність різноманітних культур і фактично запрошує почути іншого крізь відкриття свого „я” по відношенню до „ти”, перегукується з позицією гадамерівської герменевтики (переклад наш. – Л.А.)” [2, 222]. Саме такий підхід наголошує на всеохопності процесу розуміння, який пронизує все людське існування, а переклад вважається лише одним із моментів цього процесу надавання смислу всьому, з чим зустрічається людська свідомість. „Чужі” елементи при такому розумінні можуть пояснюватися читачам у передмові, післямові, примітках перекладача.

В контексті сьогодення прийом очуження може трактуватися з огляду на культурну гегемонію англословних країн та нерівні умови культурного обміну. На цей факт вказує Л. Венуті, який вбачає в цьому прийомі засіб стримання етноцентричного насильства перекладу: „Очужений англословний переклад може бути формою опору проти етноцентризму та расизму, культурного нарцисизму та імперіалізму в інтересах демократичних геополітичних відносин” (переклад наш. – Л.А.) [10, 20] Слід, проте, вказати, що таке твердження справедливе лише в ситуації домінуючих культур та мов (як-от англійська), але в ситуації колоніальних чи постколоніальних культур очуження виконує колонізуючу функцію (наприклад русифікація українського перекладу), а одомашнення навпаки виступає формою опору колонізаторам. Очуження, таким чином, є синонімом колонізації для колонізованого народу і синонімом демократизації для домінуючої культури.

В перекладацькій практиці прийом очуження щодо інтертекстуальних одиниць реалізується за такою схемою: інтертекстуальні одиниці перекладаються дослівно і супроводжуються коментарем. Найсуттєвішим недоліком такого прийому можна

вважати втрату „радість впізнавання” цитати, перетворення семантично насиченої частини тексту в нейтральний фон, порушення естетичної цілісності вихідного тексту.

Отже, говорячи про можливості і способи передачі інтертекстуальних одиниць, ми повертаємося до застереження У. Еко про те, що перекладацькі підходи не можуть бути строго фіксованими, але визначаються в кожному конкретному випадку залежно від перекладацької ситуації, типу вихідного тексту і характеру очікуваного адресата перекладу. Найголовнішим при цьому є те, що такі підходи мають носити не випадковий характер, а ґрунтуватися на строгому науковому методі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаспаров М.Л. Брюсов – переводчик. Путь к перепутью // Гаспаров М.Л. Избранные труды. Том II: О стихах. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 121-129.
2. Денисова Г. В мире интертекста: язык, память, перевод / Предисловие С. Гардзонио; Предисловие Ю.Н. Караулова. – М.: Азбуковник, 2003. – 298 с.
3. Дзера О. Жанри художнього перекладу // Записки перекладацької майстерні. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Т. 1. – С. 18-37.
4. Левый И. Искусство перевода / пер. с чеш. и предисл. Вл. Россельса. – Москва: Прогресс, 1974. – 398 с.
5. Попович А. Проблемы художественного перевода / пер. с слов. И.А. Бернштайна и И.С. Чернявской. – Москва: Высш.шк., 1980. – 200 с.
6. Тороп П. Тотальный перевод. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1995. – 220 с.
7. Bassnett, Susan and Lefevere, Andre (eds.). Constructing Cultures: Essays on Literary Translation. – Cleveland – Philadelphia – Toronto – Sydney – Johannesburg: Multilingual Matters, 1998. – 143 p.
8. Eco, Umberto. Mouse or Rat? Translation as Negotiation. – London: Weidenfeld & Nicolson, 2003. – 200 p.
9. Holthuis S. Intertextuality and meaning constitution. An approach to the comprehension of intertextual poetry // Approaches to Poetry, Some Aspects of Textuality and Intermediality. - Berlin: Walter de Gruyter, 1994. - P. 77-99.
10. Venuti, Lawrence. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London and New York: Routledge, 1995. – 353 p.